

ГРАМАТИЧНА БУДОВА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ. ПРОБЛЕМИ ДЕРИВАТОЛОГІЇ, МОРФОЛОГІЇ ТА СИНТАКСИСУ

*Бочарова І. В.
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана*

ГЕОРТОНІМИ ЯК ТЕМПОРАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ

Стаття присвячена аналізу синтаксичних функцій геортонімів як темпоральних поширювачів речення (підмет у повному та неповному простому двоскладному реченні, головний член односкладного номінативного речення, детермінант, прислівна позиція додатка, означення, обставини)

***Ключові слова:** геортонім, темпорлексема, синтаксична функція, темпоральний поширювач речення*

В українському мовознавстві зберігає свою актуальність різноплановий опис (аналіз семантичної структури, граматичних та функціональних особливостей) парадигматичних угруповань лексики, а саме тих, яким унаслідок певних ідеологічних перепон раніше не було приділено необхідної уваги. До таких належить і лексико-семантична група геортонімів – назв релігійних свят (НРС).

Лексеми на позначення релігійних свят мають подійно-темпоральну семантику (подія, пов'язана з релігійним віруванням, і час – позначена календарем точка на вісі часу). Найдетальніше в мовознавстві досліджена категорія часу дієслова (О. В. Бондарко, І. Р. Вихованець, В. М. Русанівський та ін.), детально вивчалися й інші засоби вираження часу – іменники (М. Г. Демченко, М. П. Кочерган та ін.), прикметники (А. Д. Зверев, В. А. Карашук), прислівники (П. І. Білоусенко, Н. С. Семчинська та ін.). Категорія часу має польову структуру. Цей сегмент мовної картини світу і суміжні з ним функціонально-семантичні поля простору, подійності тощо достатньо вивчені в їх ядерній частині. Периферії цих полів утворюють аплікативні зони, одну з яких заповнюють лексеми на позначення релігійних

свят, які до цього часу не були об'єктом спеціального лінгвістичного дослідження.

Як подійно-темпоральні номінативи ці мовні одиниці вирізняються особливостями семантики, морфологічних ознак та синтаксичних функцій, що зумовлює потребу їх міжрівневого аналізу.

Метою нашого дослідження є з'ясування функцій НРС як компонентів синтаксичної структури речення, а саме темпоральних синтаксем (ТС).

Синтаксичні елементи беруть участь у вираженні семантики речення і в конструюванні його структури. Відповідно розрізняють два плани функціональних синтаксичних елементів: компоненти синтаксичної семантики і компоненти синтаксичної конструкції з функціями членів речення.

Під функцією розуміється значення мовної форми, її роль у системі мови, яка визначається співвідношенням з іншими формами. Отже, функціональними ознаками ТС НРС буде їх здатність або нездатність брати участь в організації речення та виступати у самостійній позиції поза реченням.

ТС НРС як підмет двоскладного речення функціонує у реченнях з дієслівними та іменними присудками.

У реченнях з присудками – дієсловами активної дії у функції підмета вживаються всі структурні типи ТС НРС, напр.: *Теплий Юрій одбирає од холодного Дмитра ключі світові, щоб правити землею* /М. Коцюбинський/; *...незчулась, як минула пилипівка й настало різдво* /Л. Нечуй-Левицький/; *Наступає жильний вечір...* /С. Руданський/.

Фактичний матеріал свідчить, що ТС НРС у ролі підмета можуть розташовуватися як у препозиції (*Теплий Юрій одбирає*), так і у постпозиції щодо дієслова-присудка (*минула пилипівка, настало різдво, не вдалися різдвяні святки, наступає жильний вечір*).

Нами зафіксовано приклади, в яких ТС НРС виконують функцію підмета в реченнях, де присудок виражений екзистенціальним дієсловом *бути*, напр.: *Були саме зелені свята* /Панас Мирний/; *І у нас багатий вечір кожний рік буває* /С. Руданський/. Геортонім може бути представлений і у редукованій формі, напр.: *Другого дня було Маковія* /С. Васильченко/, пор.: *другого дня було свято Маковія*.

ТС НРС виступають у функції підмета у реченнях з іменним складеним присудком, напр.: *І великдень був у ясній ході весняних днів несправжнім святом* /Ю. Яновський/; *Невеселі різдвяні святки були Грицькові того року* /А. Головка/.

У тій самій ролі вони функціонують також у неповному (еліптичному) реченні з імплікованим присудком, напр.: *Уже ось благовіщення сьогодні* /А. Тесленко/; *Пилипівка ж скоро* /Панас Мирний/.

ТС НРС в аналізованому матеріалі виступають головним членом номінативного речення, напр.: *Великодня ніч, темно-оксамитова, тепла й*

пахуча /М. Івченко/.

Однослівні та двослівні ТС НРС у функції головного члена односкладного номінативного речення можуть ускладнюватися вказівними та видільно-підсилювальними частками *от, ось, вже* тощо, напр.: *От і пилипівка; от і Ганнино зачатіє...*/Г. Квітка-Основ'яненко/; *Ось тобі і свята, – зітхнула мати. – Ось тобі Мар'янчині іменини, ось тобі і Великдень...*/М. Рябий/.

У прислівній позиції ТС НРС поширюють один з елементів синтаксичної структури речення, виражений іменником або дієсловом. Отже, залежно від того, до слова якого морфологічного класу приєднуються ТС НРС, виділяємо присубстантивну і придієслівну позиції.

Присубстантивні ТС НРС займають периферійну позицію поширювача опорного іменника і доповнюють його значення додатковою інформацією, виконуючи функцію означення або синкретичну функцію (означення/обставина).

Присубстантивні ТС НРС-означення виступають у ролі прикладки при іменниках подійної та темпоральної семантики. При цьому велике значення має співвіднесеність семантики означуваного слова і геортоніма. Якщо це слова однопланового лексичного складу, то вони перебувають у певних парадигматичних відношеннях: синонімічних, антонімічних тощо, напр.: *Она доглядала всего, кухарок учила, находила для них добрих женихів; парубків тримала остро, але більші свята, як різдво і великдень, обходила разом з ними...*/О. Маковей/. У реченні: *От і свято, різдво* (Панас Мирний) слово *свято* виступає гіперонімом щодо гіпоніма *різдво*. Використання слова *різдво* у функції прикладки можливе лише завдяки віднесеності обох слів до тематичної групи з архісемою 'свято', експлікантом якої є слово *свято*. У прикладі: *Се був день відпусту, день святого чудотворного Івана* /О. Кобилянська/ синтаксичні відношення між означуваним словом і прикладкою базуються на синонімічних відношеннях геортонімів однієї парадигми імені.

Відокремлені ТС НРС-означення можуть маніфестуватися парцельованою прикладкою, напр.: *Заховали ми ікону з ладункою і пішли спати. А на ранок свято. Микола Весняний* /З. Тулуб/. Тут, як і у попередньому прикладі, між означуваним іменником і прикладкою-геортонімом існують родо-видові відношення, що у разі необхідності дає змогу утворити геортонім I ступеня редукції з генітивним ім'ям у функції означення: *свято весняного Миколи*. Перетворення подібних прикладок у парцеляти зумовлене явищем акцентуації (експресії, комунікативної настанови автора).

ТС НРС-означення майже не функціонують у ролі невідокремленої прикладки як умовного найменування предметів; нами зафіксовано тільки один приклад: *Перший мій віри під заголовком "Великдень" був присвячений пам'яті мого батька Якова Франка, що вмер опівночі великодньої суботи*

1865 року /І. Франко/. У наведеному прикладі ТС НРС-означення позначає умовне найменування предмета (під заголовком “**Великдень**”). Отже, ТС НРС в аналізованій позиції представлені тільки відокремленою прикладкою.

У приіменній позиції ТС НРС можуть співвідноситись також з особовим займенником, і тоді вони виконують функцію прикладки, напр.: *Прийшла вона, та провідна неділя* (Панас Мирний). Постпозиція щодо особового займенника (*вона*), який не має конкретного значення, вказує на уточнення, підсилення атрибутивної ознаки. Аналізована ТС НРС поширюється вказівним займенником (*та*), вжитим в анафоричній функції.

Синтез диференційних структурних та семантичних ознак ТС НРС сприяв виділенню окремої підгрупи аналізованих синтаксем у позиції синкретичних членів речення. Так, присубстантивні ТС НРС можуть вживатися у синкретичній функції означення / обставини, напр.: *А оце оделян, цього теж копала під ніч Івана Купала, а оце третє – кінська м'ята* /Лука Дем'ян/; *Був пізній ясний вечір і вже по великодніх святках* /О. Кобилянська/; *Сірки святкували його, як з діда-прадіда велося: з кутею на Святвечір і з усім тим зворушливим і романтичним ритуалом, що такий пам'ятний Григорієві з дитинства* /І. Багрянний/.

В аналізованому матеріалі зафіксовано лише один приклад присубстантивної ТС НРС у синкретичній функції додатка / означення: *Учителі готували виставу “Чудовий перстень” і антирелігійний суд над різдвом* /І. Микитенко/.

ТС НРС у придієслівній позиції виконують синтаксичну функцію обставини або додатка.

ТС НРС-обставини можуть займати синтаксичну позицію невідокремленої одиничної обставини, напр.: *І місяць травень, коли наростає трава на сіно й на ліки, розквітав після Юрієвого дня* /Ю. Яновський/; *Різдвяними святами Іван справді вибрався до рідного села* /І. Франко/. ТС НРС у ролі одиничної обставини можуть також вживатися при віддієслівних формах, напр.: *Упоравшись з нею у великодню суботу, пішов межєю в поле* /О. Маковей/.

ТС НРС-обставини можуть виконувати роль відокремлених уточнювальних членів речення, напр.: *То було в свято, саме на Івана...* /Г. Хоткевич/; *У вересні місяці діло було, якраз на другу пречисту* /О. Вишня/; *Зимою, себто в м'ясниці, думав вернутися і здійснити наміри* /О. Кобилянська/. У придієслівній позиції вони вживаються як вставлені конструкції, напр.: *Коли так, перед різдвом, прийшлося хату білити, образи мити; Коли це – перед другою пречистою – ведуть Хруща у ланцюгах через Піски* (Панас Мирний).

ТС НРС можуть входити до складу порівняльних зворотів і підрядних порівняльних речень (як відомо, у мовознавстві ще немає чітких критеріїв визначення граматичної структури та синтаксичної функції таких конструкцій).

У статті розглядаються порівняльні конструкції, які мають значення власне порівняння, виконують здебільшого функцію обставини, вживаються зі сполучниками **як** та **ніби**; у таких конструкціях уподібнюються схожі або однакові явища, напр.:...*кожного дня прибиралась та чепурилась, ніби у великодні святки* /І. Нечуй-Левицький/; *Прибрано, як на великдень* /А. Головка/.

В аналізованому матеріалі зафіксовано лише один порівняльний зворот у складі парцельованого сегмента: *І тоді вся хоробрість до горла, до голови, до очей... Як на великдень на гойдаці, як униз летиш* /О. Вишня/.

У складі порівняльного звороту ТС НРС може виконувати роль дієслівно-іменного поширювача, тобто дуплексива. Тут, на думку Л. Д. Чеснокової, спостерігається явище подвійного зв'язку [2, с. 31], напр.: *Пізно світилося проти п'ятниці світло, як в великодню ніч* /М. Коцюбинський/. ТС НРС *в великодню ніч* водночас відноситься до дієслова *світилося* та іменника *світло*, поєднуючи функції означення та обставини, оскільки виражає ознаку предмета, яка водночас вказує на обставини, за яких фіксується ця ознака, пор.: *Пізно світилося* (як? як в великодню ніч) *проти п'ятниці світло* (яке? як в великодню ніч).

У підрядних порівняльних реченнях ТС НРС належать до імплікованого дієслова-присудка, напр.: *Помчимо, як дядько Сич на великдень* /З. Тулуб/; *Ото ж радості було, аж у хаті посвітлішало, наче в ній, як у церкві на великдень, святкове свічадо вогнями зайнялося* /П. Наніїв/. У наведених прикладах присудки підрядної і головної частини мають тотожну семантику, що і зумовлює експлікацію присудка лише у підрядній порівняльній частині, пор.:...*як дядько Сич мчав на великдень...*;...*як у церкві світлішає на Великдень...* До того ж підрядна частина містить твердження, а порівняльна конструкція – тільки власне порівняння.

Окрему, обмежену за кількістю групу становлять ТС НРС у складі прикомпаративних речень, напр.: *Вода трохи тепліша, ніж на водохрещі* /М. Стельмах/; *Спасівка ситніша, ніж Петрівка* /Д. Мордовець/. На думку В.А. Белошапкової, через обов'язкове вживання форм вищого ступеня в головній частині і сполучника **ніж** у залежній, такі речення слід розглядати серед нечленованих конструкцій і класифікувати як прикомпаративні [1, с. 700].

ТС НРС утворюють неподільні (нечленовані) обставинні комплекси, напр.:...*у четвер на масниці там оладки їли, на другий день великодня – паску* /Панас Мирний/; *На третій день різдвя Мотря витягла з скрині нову спідницю, привезену од батька* /І. Нечуй-Левицький/.

В аналізованій позиції невідокремлені ТС НРС-обставини можуть функціонувати у складі детермінуючих часових комплексів, напр.: *Через рік на Полупетра їй піде сімнадцятий* /Д. Мордовець/; *У п'ятницю перед клечальною у Червоної знайшлося теля* /М. Івченко/.

У придієслівній позиції ТС НРС вживаються у синтаксичній функції

прямого додатка, напр.: *Одсвяткують великдень – косовиця /Панас Мирний/; А то діждала неділеньки святої... /А. Тесленко/; Ніхто з членів тайного “Кружка” не знав того, як ся стаття в часописі затроїла директорові гімназії цілі свята великодні /О. Маковей/.*

У наведених прикладах ТС НРС займають постпозицію щодо дієслова-присудка (в 1 – 2 реченнях – контактну, а в 3 – дистантну), але можливе й препозиційне розташування: *Калиновський біг до Бара, а тоді аж до Кам'яця і Великдень зустрічав під дощовим небом /П. Загребельний/.*

В опрацьованому матеріалі ми виявили тільки один приклад розташування ТС НРС як парцельованого сегмента: *А він, кажеш, сидить і жде... Паски? /Г. Косинка/.*

ТС НРС в аналізованій позиції можуть поширюватися займенниками, напр.: *Христос воскрес – воскресла Україна, Діждалася Великодня свого /В. Бровченко/; Він разом з покійним батьком – двох греко-католиків у хаті – обходили “свій” великдень і маму разом з доньками приймали на “своім” руськім святі... /О. Маковей/; Відсвяткували той великдень /А. Головка/.*

ТС НРС можуть також займати синтаксичну позицію непрямого додатка, напр.: *З святою неділею будьте здорові! – сказав Балабуха... /Л. Нечуй-Левицький/; І, мабуть... не один згадав про наступне різдво без тої нестерпної гіркоти в серці.../А. Головка/. Або вживатися в синкретичній функції додатка / обставини, напр: *Чим ближче було до пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій /М. Коцюбинський/; Сяк-так дотягли на позичках до зелених свят /А. Головка/; Півтисячі зробити кожухів до покрови! /Л. Кочерга/.**

Отже, НРС як компоненти синтаксичної структури виконують функцію підмета у повному двоскладному та еліптичному реченнях, виступають головним членом односкладного номінативного речення, займають позицію поширювача граматичного центру речення-детермінанта, виступають прислівним поширювачем інших членів речення. Серед названих позицій виділяються присубстативна та придієслівна. Присубстативні ТС НРС, виконуючи синтаксичну функцію означення, виступають у ролі відокремленої прикладки при іменниках подійної та темпоральної семантики, а також при особових займенниках. Можуть знаходитися у позиції синкретичного члена речення (означення / обставини). У придієслівній позиції виконують функцію обставини або додатка. НРС-обставини займають позицію невідокремленої одиничної обставини та відокремленого уточнюючого члена речення, іноді вживаються як вставлені конструкції, утворюють нечленовані (неподільні) обставинні комплекси, входять до складу порівняльних зворотів, підрядних порівняльних речень та прикомпаративних зворотів. У придієслівній позиції вживають у синтаксичній функції як прямого, так і непрямого додатка.

Перспективу дослідження становить розгляд морфолого-синтаксичних моделей НРС.

Л і т е р а т у р а :

1. Белошапкова В. А. Современный русский язык / Белошапкова В. А., Брызгунова Е. А., Земская Е. А. и др. – М. : Высш. шк., 1989. – 800 с.
2. Чеснокова Л. Д. Конструкции с предикативным определением и структура предложения в современном русском литературном языке (Материалы для спецкурса). – Ч. 1. – Ростов-н / Д. : Рост.-н/Д гос. пед. ин-т, 1972. – 136 с.

А н н о т а ц и я

Статья посвящена анализу синтаксических функций геортонимов как темпоральных распространителей предложения (подлежащее в полном и неполном простом двусоставном предложении, главный член односоставного именного предложения, детерминант, присловная позиция дополнения, определения, обстоятельства).

Ключевые слова: геортоним, темпорлексема, синтаксическая функция, темпоральный распространитель предложения.

A n n o t a t i o n

The article deals with the analysis of the syntactic functions of heortonyms as temporal spreaders of the sentence (the subject in the complete and elliptical two-member sentence, the main member of one-member nominative sentence, determinant).

Keywords: preword/pre-nominative position of the object, the attribute, the adverbial modifier.

Висоцький А. В.

**Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

КОМПАРАТИВНІ І СУПЕРЛАТИВНІ ПРИСЛІВНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена з'ясуванню сфери функціонування компаративів і суперлативів. Описано вживання ступеньованих форм прислівників у придієслівній та детермінантній позиціях, простежено ядрну та периферійну сфери вживання прислівникових лексем.

Ключові слова: компаратив, суперлатив, ступеньовані форми прислівників, зони функціонування, ядрна та периферійна сфери вживання.

Незважаючи на тривале вивчення категорії ступенів порівняння української мови великою кількістю лінгвістів, вона на сьогодні залишається однією з найбільш дискусійних проблем у мовознавчій науці. Категорія ступенів порівняння має особливий статус, посідає проміжне місце між власне-морфологічними і синтаксичними категоріями та відображає організацію словотвірного ярусу мови.

Питаннями аналізу й класифікації ступеньованих форм в різні періоди займалися Д. Х. Баранник, Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов,